

Сергій Жилюк

**АВТОКЕФАЛЬНИЙ ЦЕРКОВНИЙ РУХ ЖИТОМИРЩИНИ НА
ПОЧАТКУ 1990-Х РР.**

Виникнення автокефального руху на Житомирщині було адекватним віддзеркаленням суспільно-політичного контексту, закономірним наслідком зіткнення різних рівнів національного усвідомлення та різних типів історичної пам'яті. Варто відзначити, що напередодні незалежнення України вже існували дві паралельні, антагонічно налаштовані православні церкви – УПЦ Московського патріархату та УАПЦ. «Отже, – зауважує В. Єленський, – до 1991 р. в Україні остаточно склалися вогнища багатобічного міжцерковного конфлікту, гостроту якого було детерміновано особливостями історичного розвитку країни, а конкретні параметри – закладено радянською церковною політикою, перебігом політичної боротьби кінця 80-х – початку 90-х рр., церковною свідомістю, колективною пам'яттю та етнопсихологічними рисами суб'єктів конфлікту» [1, с. 90].

Цей базисний компонент конфліктогенного потенціалу однаковою мірою проявлявся як у розстановці політичних сил, так і в прихильності до них релігійних організацій. У процесі поглиблення демократизації та розростання національно-визвольного руху на Житомирщині позиції політичних сил та церков виразно окреслилися на початку 1990 р. В Житомирі демократичний табір тоді поділявся загалом на прихильників Руху (україномовна та національно свідома частина) та прихильників ГФСП (Громадський фронт сприяння перебудові), переважно російськомовні активісти якого відкидали необхідність відродження української мови чи наповнення демократичного руху українським національним змістом. Згідно з довідкою апарату уповноваженого, який відслідковував настрої віруючих, УАПЦ відверто демонструвала свою прихильність до Руху і УРП (Української Республіканської Партії), католики і баптисти виявляли симпатії до ГФСП, інші релігійні громади залишалися індіферентними щодо політичних уподобань і цікавились тільки проблемами релігійного духовного відродження [2, арк. 6]. У згаданій довідці зазначалось,

що «УПЦ стоїть осторонь політичної діяльності» [2, арк. 6], але в дійсності архієпископ Житомирської і Овруцький Іов (Тевонюк) та частина православного духовенства єпархії займали доволі відверту антиукраїнську позицію, а відтак схилились до прокомуністичних сил. Зі свого боку, комуністична номенклатура тяжіла до УПЦ. Зближення їхніх позицій, що у недалекому майбутньому набуде одіозних форм співпраці між комуністами і Московським патріархатом у боротьбі проти української державності, тоді тільки конструювалось.

Підтвердженням розвитку такої тенденції може слугувати, зокрема, характер ряду статей антиукраїнського спрямування, опублікованих у підконтрольних місцевому керівництву газетах «Радянська Житомирщина» та «Комсомольська зірка». Так, архієпископ Іов в інтерв'ю газеті «Радянська Житомирщина» (червень 1990 р.), виправдовував гострі висловлювання народного депутата Верховної Ради УРСР митрополита Вінницького Агафангела на адресу Греко-католицької церкви та УАПЦ, за що національно-демократична громадськість вимагала від нього вибачення [3]. Владика Іов звинувачував духовенство Греко-католицької церкви у співпраці з нацистами в роки Другої світової війни, в геноциді українського народу, насильстві над православними тощо. Дісталось й УАПЦ, яка, за його оцінкою, «ніколи не мала глибоких коренів на Житомирщині, не визнана жодним церковним центром, не має власного статуту», а її прихильники здійснюють напівмітингові богослужіння та чинять наругу над церковними канонами [3]. Як митрополит Афагангел, так і архієпископ Івов однаково говорили про УГКЦ та УАПЦ зневажливо «так звана церква» [3].

У листопаді до редакції газети «Радянська Житомирщина» священник Парфеній Маркевич перевершив свого владика зневажливими висловлюваннями не тільки на адресу УГКЦ та УАПЦ, але й щодо української мови, яка, на його думку, не може бути богослужбовою. Він наголошував що «ідеологи розбрату принижують народ тим, що хочуть змусити чути читання й спів у храмі тією мовою, яка звучить на вулиці, в магазині, на базарі» [4].

Розповідаючи жахливі історії про те, як уніати та автокефалісти вбивали людей та «наказували викопувати православних небіжчиків і віддавати трупи на поїдання псам задля науки непокірним» [3], священник П. Маркевич, водночас, переконував житомирян у необхідності зберігати єдність російського, білоруського і українського православних народів під омофором РПЦ, яка впродовж віків завжди стояла на захисті православної віри й донині об'єднує любов'ю «всіх своїх вірних чад» [4]. Причини виникнення автокефального руху в Україні отець Парфеній роз'яснював так: «У всьому цьому прозирає почерк і дух політичних течій і рухів за відособлення України від сім'ї народів-братів, прагнення використати в цій брудній справі релігійні переконання людей і їхні добрі душевні поривання» [4].

У квітні 1991 р. газета «Комсомольська зірка» передрукувати статтю М. Буднія із «Червоного прапора» «Незакінчена зустріч з Мстиславом», де постать патріарха УАПЦ змальовувалась у найчорніших фарбах. «Емігрант – петлюрівець», «слуга фашистів», «офіційний працівник Абвергрупи – 204», «агент Зондеркоманди», «перевертень» та інші подібні характеристики рясніли в статті з-поміж рядків суцільної історичної фальсифікації [5].

Загалом всі публікації, присвячені УАПЦ, мали переконати читачів в антинародній сутності українського церковного відродження, що автокефалія є причиною міжнаціональної ворожнечі. «Я глибоко впевнений, – наголошував архієпископ Івов, – що поява автокефальної церкви в Житомирі приведе до смуту, розбрату в середовищі віруючих» [3].

Національно-демократичні сили Житомира усвідомлювали, що розвиток автокефального руху в області можливий за умов утворення єпархіального управління під керівництвом досвідченою й авторитетною ієрарха. Очолити Житомирську єпархію щойно відновленої УАПЦ вони запропонували священнику Покровської церкви Іоану Жилюку. Без сумніву, це була гідна кандидатура. Митрофоній протоієрей, магістр богослов'я, нагороджений «Христом з прикрасами» та орденом святого Рівноапостольного князя Володимира, отець Іоан мав повагу й любов не тільки серед православних

віруючих. Але на прохання лідера УРП Анатолія Тимошенка очолити автокефальний рух в області отець Іоан відмовив. Похилий вік, стан здоров'я і сімейний статус стримали взяти на себе велику відповідальність. Під час розмови він сказав тоді пророчі слова: «Боротьба за Українську церкву ще попереду, – вона буде тривалою і важкою. Я завжди допоможу вам словом, але провід мають очолити молоді й активні» [6].

Агресивна позиція частини духовенства Житомирської єпархії РПЦ щодо можливого створення автокефальної церкви в Житомирі зумовлювалася не тільки світоглядними причинами, але й суто прагматичними. У 1990 р. ще важко було спрогнозувати суспільно-політичне майбутнє республіки, настрої православних віруючих та перспективи УАПЦ. Проте цілком очевидним було те, що за сприятливих умов розгортання національно-визвольного руху УАПЦ розвиватиметься за рахунок парафій УПЦ. Процеси в західноукраїнському регіоні, де донедавна православні громади РПЦ поверталися до УГКЦ чи приєднувалися до автокефального руху, викликали побоювання єпископату РПЦ та партійної номенклатури щодо поширення такої тенденції в інших областях України. Це чітко усвідомлював апарат уповноваженого у Житомирській області. У його звіті від 10 липня 1991 р. однозначно говорилось, що поповнення кількості віруючих УАПЦ може відбуватись виключено за рахунок парафій УПЦ, тому «майбутнє УАПЦ залежить від настроїв православних віруючих та суспільно-політичної обстановки в республіці» [2, арк. 2].

На той час в Житомирі було зареєстровано дві громади УАПЦ, які добивались передачі їм колишніх культових споруд Хресто-Воздвиженської та Михайлівської церков на тій підставі, що в минулому (у 1920-х рр. та в період нацистської окупації) ці храми належали автокефальним громадам.

Утворення першої громади відбулось 3 квітня 1990 р. в умовах досить напруженої ситуації. Організаційні збори по створенню громади розпочались в актовій залі обласної бібліотеки, де постійно проводили свої засідання активісти національно-демократичних сил. Проте представники РПЦ влаштували пікетування та намагались зірвати запланований захід, що змусило

організаторів громади перенести збори на приватну квартиру, де вже під захистом працівників міліції вдалося завершити справу [3].

Виконавчий орган (парафіяльна рада) автокефальної громади складався із трьох осіб: голови (Анатолій Тимошенко), заступника голови (Валерій Колосівський) та скарбника (Ігор Лук'янчук) – всі активісти Руху і Української Гельсінської Спілки. Після з'їзду УГС 29–30 квітня 1990 р., який оголосив про створення на її основі Української Республіканської Партії, Анатолій Тимошенко та Валерій Колосівський стануть лідерами обласної організації УРП. Голова та члени ревізійної комісії автокефальної громади також належали до активних діячів національно-демократичного руху. На підставі рішення Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від 18 вересня 1990 р. про реєстрацію релігійного об'єднання Української автокефальної православної церкви в Житомирі, 5 листопада 1990 р. апарат уповноваженого у Житомирській області зареєстрував виконавчий орган та ревізійну комісію громади [7]. У 1991 р. на підставі рішення виконкому обласної Ради народних депутатів за № 258 від 14 вересня інша автокефальна громада отримала приміщення колишньої Михайлівської церкви [8]. Актив та віруючі громади Михайлівської церкви також належали до національно-демократичних сил міста і були переважно членами та прихильниками Руху, але на відміну від першої громади мали постійного священика, отця Богдана Бойка.

На початковому етапі становлення УАПЦ, утворення автокефальних громад в Житомирі та інших населених пунктах республіки на базі національно-демократичних сил було типовим явищем. Таким чином, переважну більшість делегатів Першого Всеукраїнського собору УАПЦ 5–6 червня 1990 р. склали лідери та активісти політичних партій і громадських організацій українського національно-патріотичного спрямування. Можна однозначно говорити про те, що цей собор був явищем політичним, оскільки процес становлення УАПЦ виступав тоді як релігійний фактор політичної та етнічної мобілізації української нації.

Вирішальну роль у становленні УАПЦ відіграв єпископ Житомирський і

Овруцький Іоан Боднарчук. На запрошення львівського ініціативного комітету з відродження УАПЦ владика Іоан в жовтні 1989 р. відкрито приєднався до автокефального руху й телеграмою від 1 листопада 1989 р. офіційно повідомив Московський патріархат про свій вихід із складу ієрархії РПЦ [9, с. 7]. Очоливши найбільшу Львівську єпархію, єпископ Іоан, як першоієрарх, став фактичним лідером УАПЦ. На той час у трьох західноукраїнських областях – Львівській, Івано-Франківській і частково Тернопільській – зосереджувалось понад 90 % всіх автокефальних парафій [10, с. 399]. Після висвяти ієрархів було скликано Перший Помісний собор УАПЦ, який виявився досить представницьким: із 703 делегатів було 7 єпископів і 264 священники [10, с. 399]. Собор обрав патріархом УАПЦ митрополита Української православної церкви в США Мстислава Скрипника, а владика Іоана у сані митрополита визнав місцеблюстителем патріарха в Україні. Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР зареєструвала статут УАПЦ 2 жовтня 1990 р. [10, с. 399].

Усвідомлюючи значення автокефального руху в процесі національного відродження, Московський патріархат намагався дискредитувати Помісний собор УАПЦ – показати його неканонічність та/чи безблагодатність новопоставленої ієрархії, висвяченої єпископатою Іоаном. Спираючись на рішення синоду РПЦ від 14 листопада 1989 р., який позбавив єпископа Іоана священного сану і чернецтва, Московський патріархат через свої структури (Український екзархат, а згодом УПЦ) поширював інформацію про те, що всі священнодійства «мирянина Василя Миколайовича Боднарчука» вважаються недійсними, його хіротонії – безблагодатними, церковні розпорядження – незаконними, а священники, котрі мають з ним церковне спілкування, забороняються у священнодійстві [9, с. 8]. Згадане рішення Синоду РПЦ мало суто пропагандистський характер. Зумовлене політичними мотивами, воно суперечило канонічному праву православної церкви, згідно якого благодать священства – незгладима, висвячений на ту чи іншу ієрархічну ступінь не може знову стати мирянином. Вчення про незгладимість священства обґрунтоване як російськими богословами та каноністами в минулому (єпископ Сильвестр,

професори В. Екземплярський, М. Кузнєцов, М. Попов), так і сучасними вітчизняними вченими, зокрема, у працях автора статті. Між тим, ігноруючи норми канонічного права, аналогічне рішення РПЦ прийме згодом і щодо митрополита Філарета.

Знакові політичні події в Україні 1991 р. – проголошення незалежності України 24 серпня та обрання президента України 1 грудня – схилили частину політичної еліти, що формувалася довкола Леоніда Кравчука, до необхідності вирішувати церковне питання по-новому, вже в інтересах українського державотворення. Відповідно, частина ієрархів УПЦ Московського патріархату на чолі з митрополитом Філаретом стала на шлях здобуття автокефалії. Рішення про це було схвалене Архієрейським собором УПЦ 6–7 вересня 1991 р. та закріплене Помісним собором 1–3 листопада 1991 р. [13, с. 218]

Московський патріархат на такі ініціативи відреагував тенденційно й, зрештою, цілком прогнозовано: розпочав масову антифіларетівську кампанію, що знайшло спочатку відображення в ЗМІ, а потім реалізовано на Архієрейському соборі РПЦ 31 березня – 4 квітня 1992 р., який відмовив у наданні автокефалії УПЦ та звинуватив митрополита Філарета у розкольницькій діяльності. Крім того, відразу після собору було організовано внутрішньоцерковну опозицію «Комітет духовенства і мирян на захист православ'я» [10, с. 407]. Вже 30 квітня 1992 р. в Житомирі відбулися таємні збори промосковської групи УПЦ, хоча проведення таких зборів без дозволу глави церкви суперечило статуту про управління УПЦ. На застереження уповноваженого Ради у справах релігій у Житомирській області архієпископ Житомирський і Овруцький Іов запевнив, що на зустрічі йтиметься лише про непорозуміння позиції Філарета на Архієрейському соборі у Москві, однак збори висунули вимогу про відставку митрополита Філарета [2, арк. 8].

Аналогічно було проведено Архієрейський собор у Харкові 27 травня 1992 р. За дорученням Синоду РПЦ промосковські ієрархи на чолі з митрополитом Харківським і Богодухівським Никодимом, таємно перетворили нараду на собор, на якому із значними порушеннями діючого статуту та патріаршого

Томоса УПЦ (Томос 1990 р. затверджував митрополита Філарета пожиттєво предстоятелем УПЦ) було обрано нового предстоятеля УПЦ – митрополита Никодима, кандидатуру якого за вказівкою Московського патріархату наступного дня замінили на митрополита РПЦ Володимира Сабодана. Президія Верховної Ради України визнала рішення харківського собору незаконним, але це не дало ніяких результатів [13, с. 218].

Житомирська нарада та Архієрейський собор у Харкові засвідчили, з одного боку, політичну нерішучість української державної влади у відповідальний момент, а з іншого – абсолютне ігнорування цієї влади Московським патріархатом. Більше того, реєстрація утвореної 26 червня 1992 р. УПЦ Київського патріархату Всеукраїнським православним собором (на основі УАПЦ і прихильників митрополита Філарета) не як правонаступниці УПЦ та УАПЦ, а як нової церковної інституції продемонструвала і зраду окремих чиновників, і визнання владою де-факто існуючої ситуації.

Негативну роль у становленні УАПЦ відіграли також чинники суб'єктивного характеру, зумовлені як внутрішньоцерковним суперечностями, зокрема амбіціями ієрархів, так і діяльністю певних сил впливу. Так, прибувши до України з коротким візитом в листопаді 1990 р., патріарх Мстислав, очевидно за чиеюсь порадою, призначив своїм місцеблюстителем не митрополита Іоана Боднарчука, а «інкорпорованого в структури УАПЦ для дестабілізації автокефального руху ще КДБ СРСР єпископа Рівненського Антонія Масендича» [13, с. 220].

Відсунутий від церковного управління засновник УАПЦ владика Іоан очолив Житомирську автокефальну єпархію, яка на початку 1992 р., складалась із єдиної діючої парафії – Михайлівської церкви в Житомирі [2, арк. 8].

Негативні наслідки для автокефального руху в Житомирі мало призначення патріархом Мстиславом на Житомирську єпархію влітку 1992 р. [14] єпископа Спиридона (розлученого молодого священика з Житомира Олега Бабського, який не користувався особливим авторитетом серед православних віруючих). Громада Михайлівської церкви не прийняла цієї кандидатури [15; 16; 17]. Всі

парафіяни одноголосно виступали за повернення владики Іоана, який перебував тоді на лікуванні [14; 15; 16; 17]. Домовившись із представниками національно-демократичних сил про підтримку, єпископ Спиридон спробував зайняти кафедральний Преображенський собор. Новопризначеного єпископа погодився визнати тодішній настоятель собору отець Степан Артем'юк. Але на цю акцію зібралось не більше 50 осіб, представників Руху та УРП. Такої кількості було надто замало, щоб розраховувати на успіх. Кафедральний священник Парфеній Маркевич та ще кілька промосковськи налаштованих парафіян своїми активними діями завадили справі. Як наслідок, автокефальний рух було дискредитовано, а настоятелем собору замість отця Степана призначено протоієрея Парфенія, що значно посилило позиції Московського патріархату в Житомирі.

Абстрагуючись від різних пізніших оцінок щодо позиції патріарха Мстислава у вирішенні кадрового питання, треба визнати факт його беззаперечного авторитету серед духовенства і віруючих УАПЦ, особливо у перші роки автокефального руху. Тому приїзд патріарха до Житомира на початку листопада 1990 р. став важливою подією в житті місцевої автокефальної громади та національно-демократичних політичних сил міста. Патріарх побував біля Хресто-Воздвиженської церкви (міськвиконком 10 травня 1990 р. прийняв рішення про передачу церкви автокефальній громаді) та вшанував пам'ять одного із засновників УАПЦ в Житомирі періоду 20-х рр. ХХ ст. Миколи Хомичевського, відомого не тільки житомирянам, але й багатьом у світі перекладача Гомера, що творив під псевдонімом Борис Тен [19].

Автокефальній громаді Житомира не вдалося добитись повернення Хресто-Воздвиженської церкви. В місцевій пресі періодично з'являлися статті, де говорилось про велике значення музею природи для культурного життя міста і області, про витрачені на реставрацію приміщення і будівництво нової експозиції кошти (вартість будівельних і художніх робіт склала майже 1,5 млн. крб.), про унікальність експонатів (основний фонд музею складав 12 тис. експонатів) тощо. В статті завідуючої музеєм природи Н. Кузьменкової,

зокрема, наголошувалось, що вимоги автокефальної громади безпідставні, оскільки церкву на початку ХХ ст. було збудовано на кошти Російської православної церкви, й саме вона має право претендувати на повернення її культової споруди. Крім того, противники автокефалії аргументували також тим, що приміщення колишньої церкви було передано музеєві рішенням Житомирського облвиконкому і тільки він (облвиконком) може забрати його у музею. Враховуючи всі обставини, міськвиконком наступного року передав автокефальній громаді у користування приміщення Михайлівської церкви [8].

Перемога Московського патріархату в церковному питанні 1991–1992 рр. зумовила розвиток УПЦ Київського патріархату не на основі потужної бази колишнього екзархату РПЦ, а головним чином за рахунок створення нових громад, що визначало периферійний вектор функціонування Української церкви в державі. Між тим, внутрішній потенціал автокефальних настроїв серед духовенства і віруючих УПЦ Московського патріархату залишався невикористаним. Принаймні в Житомирській області на початку 1992 р. було багато священиків, котрі, за свідченням апарату уповноваженого, не приховували своїх намірів перейти до УАПЦ [2, арк. 8]. Переважно, це були молоді священики, висвячені ще єпископом Іоаном із кандидатів, запрошених владикою із західноукраїнських областей. Протягом 1987–1989 рр. єпископ Іоан рукопоکлав 78 священиків, 15 із яких після утворення УАПЦ відбули на служіння до Львівської і Тернопільської областей [20, арк. 70].

Заповнюючи вакантні парафії національно-свідомим духовенством, єпископ Іоан, ймовірно, формував кадровий потенціал для розгортання автокефального руху на Житомирщині. Відсутність надійних джерел не дає підстав говорити про це стверджувально. Прикметно, що в другій половині 1992 р., коли релігійна ситуація склалась не на користь автокефального руху, бажаючі на початку року приєднатись до УАПЦ священики своїх намірів вже не виявляли. Станом на серпень 1992 р. Житомирська єпархія УПЦ Київського патріархату мала тільки 6 зареєстрованих громад [20, арк. 7]. Натомість Житомирська єпархія УПЦ Московського патріархату складалась із 317 парафій

[20, арк. 7].

Отже, характерною особливістю становлення незалежної Української православної церкви (УАПЦ – УПЦ КП) наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. було поєднання церковно-релігійного чинника з етнічним і політичним. Успіхи автокефального руху в Україні, у тому числі на Житомирщині, значною мірою залежали від результатів державотворення, від рівня національної свідомості та етнополітичної активності українців. Оскільки на Житомирщині місцеві органи влади (за виключенням окремих чиновників) автокефальний рух не підтримували, національно-демократичні сили були слабкими, а переважна більшість населення залишалась байдужою до українського церковного питання, автокефальні громади в області не набули поширення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств : фокус на Україні / Віктор Єленський. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2002.
2. Держархів Житомирської обл., ф. Р–4994, оп. 2 (1991), арк. 1–16.
3. «Мир і спокій у домах ваших ... » [Бесіда кор. газети «Радянська Житомирщина» І. Голованової з архієп. Житомирським і Овруцьким Іовом] // Радянська Житомирщина. – 1990. – 24 березня.
4. Маркевич П. «... Зберігати єдність в союзі миру» / Парфеній Маркевич // Радянська Житомирщина. – 1990. – 6 червня.
5. Незакінчена зустріч з Мстиславом [М. Будній «Червоний прапор», із скороченнями] // Комсомольська зірка (Житомир). – 1991. – 11 квітня.
6. Прищеп О. Незгасима віра отця Іоана / О. Прищеп // Слово (Житомир). – 2004. – № 15 (79). – 9 квітня.
7. Довідка від 5.11.1990 р. № 581 про реєстрацію виконавчого органу (парафіяльної ради) та ревізійної комісії релігійного об'єднання УАПЦ в Житомирі // Поточний архів Республіканської Християнської Партії).
8. Рішення виконкому обласної Ради народних депутатів від 14.09.1991 р. № 258 про передачу колишнього культового приміщення по вул. Леніна, 14

релігійній громаді УАПЦ м. Житомира // Поточний архів Св. Михайлівського собору УПЦ КП в Житомирі).

9. Обращение архиереев Украинского Экзархата [ред. изд. отдела Московского Патриархата митрополит Волоколамский и Юрьевский Питирим] // Журнал Московской патриархии. – 1990. – № 3. – С. 7–8.

10. Ісіченко І. Історія Християнської Церкви в Україні / Ігор Ісіченко. – Харків : Акта, 2003. Історія релігій в Україні : [у 10 т.] / редкол. А. Колодний (голова) та ін. – Т. 4 : Католицизм / за ред. П. Яроцького. – К. : Світ Знань, 2001.

1. Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні / Л. Жабко-Потапович. – Чикаго, 1991.

2. Листи митрополита Іоана Боднарчука до господарки його помешкання в Житомирі Раїси Андріївни, датовані 4 липня 1992 р. і 20 липня 1993 р. // Поточний архів Св. Михайлівського собору УПЦ КП в Житомирі.

3. Протокол № 4 від 18.07.1992 р. зборів парафіяльної громади Михайлівської церкви в Житомирі // Поточний архів Св. Михайлівського собору УПЦ КП в Житомирі.

4. Протокол № 6 від 16.08.1992 р. зборів парафіяльної громади Михайлівської церкви в Житомирі // Поточний архів Св. Михайлівського собору УПЦ КП в Житомирі.

5. Протокол № 7 від 13.09.1992 р. зборів парафіяльної громади Михайлівської церкви в Житомирі // Поточний архів Св. Михайлівського собору УПЦ КП в Житомирі.

12. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини : виклики Україні ХХІ століття: [монографія] / Сергій Іванович Здіорук. – К. : Знання України, 2005.

17. Рост Ф. Патріарх у Житомирі / Ф. Рост // Комсомольська зірка (Житомир). – 1990. – 15 листопада.